

Петро ШКРАБ'ЮК,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту українознавства
ім. Івана Крип'якевича НАН України

ІДЕАЛІСТ, ЯКИЙ БУВ НАЙБІЛЬШИМ РЕАЛІСТОМ

До 160-річчя Михайла Павлика

УДК 929Павлик:821.161.2-9:321.02

Статтю присвячено пам'яті визначного громадсько-політичного діяча останньої чверті XIX – початку XX ст., вірного «драгоманівця» М.Павлика та його взаєминам із видатними сучасниками.

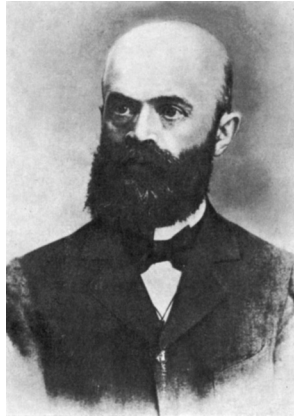
Ключові слова: Михайло Драгоманов, ув'язнення, Русько-українська радикальна партія (РУРП), Наталія Кобринська, Леся Українка, Соломія Крушельницька, Анна Павлик, політична прогностика.

Михайло Павлик настільки багатогранна постать, що писати про нього напрочуд важко. Судіть самі: прозаїк – автор оповідань «Ребенщукова Тетяна», «Юрко Куликів», повістей «Пропавший чоловік», «Вихора» (не закінчена), поет, літературознавець, перекладач, фольклорист, етнограф, редактор, публіцист, бібліограф, видавець, політик...

Понад десять іпостасей – і про кожну можна написати окремі есеї, а то й книжку. Я ж обмежуся кількома аспектами, які вияскравлюють цю непересічну особистість.

Михайло Галицький і Михайло Павлик: взаємини на все життя

Михайлом Галицьким назвали Михайла Драгоманова, який наприкінці липня 1875 р. уперше приїхав у Галичину. Тут на москвофільському вічі почув виступ молодого Павлика, який «підняв справу про переклад на народну мову церковних книг» [7; 257]. У березні 1876 р. Драгоманов проїздом в еміграцію зупинився на декілька днів у Львові, де у так званому Академічному кружку познайомився з Павликом особисто. Через кілька днів до Відня, де тимчасово зупинився гість із Великої України (невдовзі перебрався з дружиною до Женеви), полетіли сповідальні листи. В одному з них Павлик зізнався: «Дорогий добродію! Давно вже бажав я познайомитись із мудрим, живим і щирим чоловіком... Якось допалося мені в руки Ваше друге письмо в ред[акцію] “Друга” (ті, що його дістали, ховали, а потім сказали, що Драгоманов пише д у р н и ц і). Не знаєте, як я втішився, прочитавши його; кажу Вам, що аж сплакав з радості, що предці знайшлися в ученім світі така щира душа, що, бажаючи добра пониженому хлопкові, б'є без пощади всіх ворогів його тяжких...» [21; 20 квіт.].

Михайло Павлик

Народолобець Павлик побачив у Драгоманові людину, яка стала його наставником, другом, батьком, повірником, братом – і так було до останніх днів. Причина такої прив'язаності – загострене відчуття соціальної кривди, щасливе пробудження прозеліта, що передалося генетично. Прадід Павлика по батьковій лінії – Юрій, «на прізвище Гордіца, водився з опришками» [30; 13]. Батько був звичайним селянином, а проте напрочуд чесним, принциповим. Він тривалий час служив у війську, й офіцери звертались до нього на «Ви». Потім чумакував, поки не збанкрутував...

Сам Михайло народився 17 вересня 1853 р. у селі Монастирському, що вже давно стало околицею гуцульського Косова. Спілкувався в основному з жіночою половиною роду (чуйна мати, чотири сестри), переживав довколишні біди, бідність; коли вчився в гімназіях Коломиї та Львова, заробляв на життя репетиторством. Відтак вступив на філософський факультет (класичний відділ) Львівського університету. Шукав свого шляху, міркував, як прислужитися громаді. І от – зустріч із Драгомановим. Він був на дванадцять років старший. До того ж – виходець із Полтавщини, славного Гадяча, а в Павлика було вроджене почуття «всеукраїнства», розуміння, що серце поділеної нації – по обидва береги Дніпра.

Щоправда, початки взаємин із Драгомановим згірчили арешти Павлика і кількох посланців із Женеви та Києва нібито за належність до таємного соціалістичного товариства. Перший арешт відбувся у січні 1877 р. (вирок Павликові – вісім днів тюрми), другий – у червні того ж таки року: сім місяців слідства і ще три – в'язниці (тоді ж на шість тижнів було засуджено і Франка). Щойно Павлик відсидів три місяці за ґратами, як йому присудили новий строк – уже піврічний. Цього разу – за... співчуття до жінок.

1876 р. Павлик написав оповідання «Ребенцуква Тетяна», пройняте розумінням покривдженої жінки, яку змусили вийти заміж за нелюба. Саме за це його покарали шестимісячним ув'язненням [19]. На суді Павлик «признав, що противиться церковному шлюбові і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, що чоловік із жінкою могли законтракувати себе, приміром, на три роки» [27; 175].

Недовго думаючи, він тайкома, 27 січня 1879 р., виїжджає до Швейцарії, бо там перебував Драгоманов, і живе три роки то в Женеві (якийсь час у помешканні Михайла Петровича), то в Монпельє, що на півдні Франції, допомагаючи Драгоманову і Сергієві Подолинському готувати збірник «Громада». Однак, повернувшись у лютому 1882 р. до Львова, піврічне ув'язнення таки відбув. Крім того, у травні цього ж року (коли перебував у в'язниці) почався черговий процес – і знову ж таки з жіночого питання.

1878 р. про нетрадиційні принципи подружжя Павлик написав повість «Пропаший чоловік». Це стало одним із пунктів його звинувачення після повернення з Женеві і відбуття «заборгованого» ув'язнення. Павлик хвилювався, що його «будуть судити присяжні, котрі ще не доросли до такої справи, як нове подружжя» [22; 3 черв.]. На щастя, присяжні (переважно євреї) виправдали його.

Наталія Кобринська, «Перший вінок», квітки і колючки

Павлик обстоював рівноправність жінки не тільки у шлюбі (якщо спільне життя не склалося, церковний шлюб не повинен зв'язувати подружжя досмертно), а й в освіті, праці, оплаті, громадському житті, обов'язках. Жінка має бути другом, повірницею, пліч-о-пліч із чоловіком протистояти кривді. Чи були такі жінки в Галичині? Павлик роздивлявся – і не знаходив їх.

Ідеал для Павлика – жінки з Великої України. У червні 1876 р. йому показали «Український орнамент» Ольги Косачевої – сестри Михайла Драгоманова. Павлик захоплений [21; 33]. Він мріє, аби до Галичини переселився Микола Лисенко. Треба допомогти й читальням. «Певні в тім згляді були б тільки жінки з України (розбивка Павликова. – П.Ш.), такі, котрі б повиходили заміж за галичан: їх уже годі кинути з місця, бо вони були б австрійські обивательки» [22; 15 квіт.].

1884 р., здається, змінив ставлення Павлика до галичанок. Наприкінці цього року молода письменниця Наталія Кобринська заснувала у Станіславові «Товариство руських жінок» (від 1879 р. у Львові існувало московфільське «Общество русских дам»), а навесні 1887 р. із грошовою допомогою Олени Пчілки й за участю інших письменниць з Наддніп-

рянщини видала жіночий альманах «Перший вінок», на який Павлик відгукнувся згодом обширною аналітичною статтею «Перші ступні русько-українського жіноцтва» [16]; він же – автор «Причинку до “етнографії любові”»...

Творчість Кобринської, її громадська активність захопили Павлика. Він назвав її «своєю гордостею». Та й Кобринська (інші називали її «жіночим рабином», «чорною вдовою») ставилася до Павлика з пошаною. Цю шану зумовили його дослідження «Про русько-українські народні читальні», а також каталог (на 641 стор.!) – опис книгозбірні й архіву польського письменника Юзефа-Ігнаці Крашевського. І відгуки Кобринської радісні, щирі: «Ви надзвичайно працьовитий чоловік. Боже мій! І я не признаюся до лінохів. А однак бачу, що моя праця не доведе ніколи до таких результатів» [10; 403].

Водночас Кобринська повідала про вплив на її світогляд загальноєвропейських ідей, що їх принесли в Галичину Франко, Павлик та інші поступовці. «Цікаво, яку ще роль відіграєте Ви в моїм житті, коли напишете розправу про галицьких жінок?» [10; 402]. І в грудні 1888 р. Павлик спершу листовно, небавом і при зустрічі у Болехові запропонував Наталії руку й серце. Однак вона відмовила.

На все життя тяжко приголомшила Павлика ця відмова. «В мене іде кров із горла. І я цілими днями трачу свідомість, – скаржився він Драгоманову. – Непремінно би треба оженитися, а то подохну або вдурію. Думав найти собі жінку на Україні, якби був туди поїхав (галичанка ні одна за мене не піде...); от Франчиха (дружина Івана Франка Ольга Хоружинська. – П.Ш.) звичайнісінька російська панночка, а й то куди простіша й людяніша від найпоступовішої галичанки – Кобринської» [23; 26 лют.].

Отак ні Павлик, ні його відданий однодумець – сестра Анна – не знайшли собі пари (1881 р. тривали перемовини Павлика з Франком про його шлюб з Анною; Франко на початках погоджувався, проте до кінця справа так і не була доведена). Стосовно Кобринської, то, як бачимо, емансипаційні принципи, що їх обстоював Павлик, повернулися проти нього самого. Адже вільна жінка має право обирати коханого [1]. Щоб тебе обрали, замало бути «найпоступовішим» чоловіком, і навіть таким прозорливим, яким щодо інших жінок виявився Павлик...

* * *

1887 рік. 6 листопада Павлик оповідає Драгоманову про свої враження від творчості його сестри Ольги (Олени Пчілки) та племінниці Лесі (Українки). Які враження від Ольги? «Дуже жалко, що трапить свій талант і гроші на таке, як “Товаришки”, або, ще гірше, на вірші, що навіть по формі не видержують найменшої критики. От донька має до віршів

справжній талант (тут і далі курсив мій. – П.Ш.), якби тільки й вона вибилася з русалчиного світа на світ соціальний» [23; 6 листоп.].

Коли Павлик писав цього листа, Лесі Українці було лише шістнадцять. Та ще раніше – з тринадцяти літ – її поезію друкував журнал «Зоря». Тим-то Павлик знав її твори. Минуло трохи більше трьох років – і 6 лютого 1891 р. Павлик сповістив Драгоманова, що у Львові недавно були його сестра з дочкою. «Я собі її зовсім інакше представляв, тепер же пізнав смирну, хоть і серйозну, жінку, – про розум і не казати. <...> Ну а Леся так просто ошеломила мене своїм образотворенням та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це *геніальна жінка*» [24; 6 лют.].

Таку ж творчу особистість побачив і в двадцятилітній Соломії Крушельницькій. «Це, – сповіщав Драгоманова, – *капітал, голос у неї феноменальний*, і сама вона добра людина і добра русинка, – хоче взагалі образуватися і служити справі русько-українського жіноцтва. Це, бачте, щось зовсім нове у нас. Вона сама до мене обернулася по «Читальні»*, котрі захотіла мати у себе як амулет проти відвику від батьківщини, і ми всіли добре познакомитися» [25; 24 січ.].

Співачка світової слави шанувала Павлика, під його впливом кристалізувалися її національно-політичні погляди: «Вона чистосердечно признає, що мало вміє і просить їй бути провідником і учителем» [25; 27 січ.] 1897 р. Соломія пожертвувала у фонд Русько-української радикальної партії 225 золотих ринських [26; 286, 287]. Так само високо цінувала Павлика й Леся Українка, захищала його від нападок недоброзичливців.

Павлик листувався й з Ольгою Кобилянською, і дружиною Драгоманова Людмилою Михайлівною, а також зі званою педагогічною діячкою з Донеччини Христіною Данилівною Алчевською та її дочкою – поеткою Христею Алчевською, яка присвятила йому вірш. Незабутнім епізодом був приїзд до нього з Лондона авторки відомого роману «Овід» Етель Ліліан Войнич, яку Павлик попервах сприйняв як шпигунку, а потім теж листувався з нею [29]. Два листи отримав і від Фанні Марківни Лічкус – дружини народовольця й письменника Сергія Степняка-Кравчинського, з яким познайомився у своєму добровільному «засланні» за кордоном.

З чоловіків епістолярій Павлика прикрасили імена Павла Грабовського, Бориса Грінченка, Ага-

тангела Кримського, Миколи Лисенка, Василя Стефаника, Леся Мартовича, чеського етнографа-українофіла Францішка Ржегоржа, майбутнього видатного вченого Володимира Вернадського (він, проживаючи в ту пору в Москві, передплачував редакований Павликом журнал «Народ») і, звісно, Івана Франка. Та перше місце все ж таки належить Драгоманову й Лесі Українці: збереглося 74 листи останньої до Павлика, а це чимало.

Політичні прогностика, діяння та відхід

Якщо Павлик безпомилково оцінив талант Лесі Українки, Соломії Крушельницької й Ольги Кобилянської, то ще важливішими є його політичні прогнози, причому на 20–30 років наперед.

Імпульсивний, інколи примхливий, а то й беззахисний, як дитина (у нього траплялися прикрі непорозуміння і з Франком, і навіть із терплячим Драгомановим), Павлик, проте, завжди був ширий і самовідданий. Ніколи не фальшував. Тим-то його прирівнювали до «перших апостолів християнства» [28], називали ідеалістом, фантастом, диваком, людиною, яка з реальним життям не має нічого спільного. А виявилось, що був він найбільшим реалістом. Усе, що його тривожило, справдилося. А все, що передбачав, збулося. Ще 1885 р. він зізнався Драгоманову, що в нього «не раз зривавсь щодо України сепаратистичний дух...» [22; кін. черв.] і думка, що «вільна Україна, як і вільна південно-західна Слов'янщина, постати буде мусила на руїнах Австрії, як і на руїні деспотичної Росії» [23; 1887. – 28 січ.].

Або таке передбачення: «Я певнісінький, що в Росії скінчиться на тім, що «р[осійські] революціонери» стануть стовпами реакції status quo на другий день революції» (з листа до Драгоманова; 1886) [23; 15 бер.]. Бо «соціалізм, організований і тероризований виключно централістами-державниками, мусів би стати могилою народів...» (1904) [20].

Павлик був з тими, хто не дав Русько-українській радикальній партії злитися з польськими соціал-демократами, тобто втратити свою незалежність. Це була в Галичині і в Україні перша легальна політична партія соціального спрямування, заснована у Львові 4 жовтня 1890 р. Одним із чільних фундаторів партії, керівником і редактором її видань був той-таки Павлик. На IV з'їзді (29 грудня 1895 р.) РУРП першою ввела до своєї оновленої програми постулат повної політичної самостійності українського народу.

У червні 1899 р. окремі радикали створили Українську соціал-демократичну партію (УСДП), а в грудні – Українську національно-демократичну (УНДП). Проте РУРП зосталась на попередніх позиціях як захисниця інтересів селянства, яке тоді

* Ідеться про згадувану вище працю М.Павлика «Про галицько-руські народні читальні»; за неї, а також за розвідку «Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р.» Павлика у квітні 1900 р. прийняли в дійсні члени Наукового товариства ім. Т.Шевченка.

становило понад 90 відсотків. Заслуга Павлика у збереженні РУРП, як і те, що РУРП ініціювала створення 1900 р. Револуційної української партії, не підлягає сумніву. Ідеологом та одним із фундаторів РУП був Микола Міхновський, який приїжджав до Львова, знав про діяльність радикалів, листувався з Павликом. Зрештою радикали причетні до заснування РУП безпосередньо. На її установчому з'їзді в Харкові були члени РУРП Роман Сембратович і Денис Лукіянович.

Крім всеукраїнського, РУРП мала ще й міжнародне значення. Вже сам факт існування РУРП спонукав поляків створити дві партії: соціал-демократичну і селянську, так зване Стронніцтво людове. Знову ж таки радикали, в т.ч. Франко, брали в заснуванні їх пряму участь. Те саме можна сказати і про чеську «Омладіну» [9; 111]. Радикальні ідеї поширилися і в Північну Америку. Там теж виник поступовий рух. Його ініціаторами стали «емігранти, які ще в «старому краю» були членами або прихильниками Русько-української радикальної партії...» [11; 9]. Ті емігранти матеріально підтримували Павлика наприкінці життя, називали його іменем свої читальні [12; 14].

Натомість у Галичині РУРП виховала новий тип політично активного громадянина, борця, патріота. Досить назвати натхненника й організатора Листопадового зриву 1918 р. Дмитра Вітовського і все січове стрілецтво.

Саме Павлик мав причетність до заснування не однієї «Січі», два роки (1910–1912) був отаманом Львівської повітової «Січі», спричинився до формування січових осередків на Львівщині [2], у травні 1910 р. піднесено вітав учасників свята січових товариств у Станіславові (нині Івано-Франківськ). Він говорив, що січовий рух повинен охопити весь народ: «тоді напевне скінчиться його політична неволя під вразим москалем – і стане вільна, незалежна Україна, без хлопа і без пана, якої бажали і бажують її найкращі сини» (розбивка в оригіналі) [4].

* * *

Яким був у ту пору Павлик? Який вигляд мав? Ось який словесний портрет подала газета «Громадський голос» під час святкування на Косівщині 60-річчя Павлика (1913): «в Москалівці перед брамою з смерек... стояв чоловік середнього росту, сивуватий, але ще здоровий, в руках тримав папір і говорив привіт до панка, що стояв перед ним маленький, волос сивий, з верха голови лисина, а такий худий, лиш шкіра та кості.

– А се що за панок такий мізерний?..

– Та же се Михайло Павлик...

На брамі чоловік скінчив промову і взяв Павлика за руку, а за другу – другий чоловік, що стояв

близько, та й повели через браму до трибуни. За брамою повитали Павлика січовики...» [15].

Через зв'язки з Драгомановим, гучні арешти та ярлик «соціаліст» Павлик, як і Франко, змушений був покинути університетські студії, ніколи не мав сталої державної посади (хіба що якийсь час служив у НТШ бібліотекарем), перебивався мізерними гонорарами та спорадичними грошовими датками, що їх надсилали добросердний Драгоманов і деякі українці з Наддніпрянщини.

Останні шість років Драгоманов викладав у Софії у Вищій Школі (згодом університет), хворів на аневризму аорти, а коли 20 червня 1895 р. відійшов у вічність, то Павлик, який був на похороні, став ще завзятішим його популяризатором. Це засвідчують восьмитомна (!) «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом» (1876–1895), друкована спершу у Львові (перший том – 1901 р.), а впродовж 1910–1912 рр. – у Чернівцях, а також низка творів Михайла Петровича, зокрема містка брошура «Пропаший час. Українці під московським царством (1654–1874)», до якої Павлик написав передмову про крайню потребу «вирватися з царства нашої пропашості, відділити й відгородити українську землю від Росії – якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час» (в оригіналі цитовані рядки подані врозбивку).

Передмову до «Пропашого часу» Павлик писав 1909 р. 7 грудня 1912 р. узяв участь (від Радикальної партії) у створенні Головної Української Ради (ГУР), його ж обрали заступником голови. А на початку серпня 1914 р. разом із представниками УНДП і УСДП підписав від імені РУРП відозву до народу, що закликала «до бою за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єдинює ціле українське громадянство!», а закінчувалася побажанням: «Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!» [6].

Третього вересня 1914 р. російські війська вступили до Львова. 9 квітня 1915 р. галицьку столицю відвідав Микола II; наступного дня виїхав до Перемишля, оглянув форти і повернувся автомобілем до Львова. 11 квітня піднявся на Високий замок, «откуда открывается прекрасный вид на город и окрестности». Адже був, як прямо висловився капітан Наркевич, редактор «Львовского военного слова», на «завоеванной земле» (йшлося про панахиду в селі Жовтанці, де «русские герои, похороненные на завоеванной земле, были искренне оплаканы русскими матерями и вдовами – галицкими крестьянками») [13].

Українські інституції перед тим перебралися до Відня. Друзі і знайомі запитували Павлика, що думає робити, запрошували з собою. Павлик відповів: «Я вже такий старий і близький смерті, що мені

нічого не страшно!» [14]. Йому справді нічого не було страшно. Разом з д-ром Іларіоном Свенціцьким він випустив два числа газети «Діло», продовжуючи попередню порядкову нумерацію: 194 і 195. Вони описали події перших днів окупації Галичини, чим невдовзі дуже здивували працівників «Діла», які, не знаючи про захід Свенціцького і Павлика у Львові, відновили випуск газети у Відні, видавши у січні 1915 р., на їхню думку, чергове 194-те число.

Це була остання суспільно-політична акція небайдужого Павлика. Його ім'я залишилось і серед тих, хто підписав українську відозву (бо така відозва була тільки польською мовою, «немов поминаючи тим самим українську людність м. Львова»), яка закликала українське населення міста визнати факт входження російської армії до Львова, а тому «задержати повний супокій і достоїнство» [5]. Проте сили таки вичерпувалися.

Виснажувало і те, що Михайло й Анна (вони проживали у Львові в одній квартирі; тривалий час з ними мешкала й матір) 1900 р. узяли на виховання двох дівчаток-польок. Мама дівчаток, жінка невисоких моральних засад, алкоголічка, зчиняла скандали, шантажувала Павликів, надто в перші місяці російського наступу (спекулюючи

на суспільно-політичних поглядах Павлика). Це був один із чинників, що прискорив його кончину [18], хоча Павлик не боявся її. Уже будучи при смерті, казав: «...не жаль мені вмирати. Одно лиш мене болять: москалі! Коли ж вони наміряються забратися від нас? Так чи сяк, я переконаний: прийдуть наші!» [3].

І ще зворушливий момент. Павлик завжди вважав себе позитивістом і раціоналістом, поборював духовенство, а точніше – ту його частину, яка прохолодно ставилася до народних проблем, однак наприкінці попросив сестру Анну: «Якби українські молоді священники прийшли з власної волі мене хоронити – чей же буде відомим, що я вмер, – то позоволь» [17].

Анна заплакала – і дозволила... Молодий священник-народовець прийшов (добровільно) та «віддав останню поцілунок на його чолі» [17]. Павлика не стало 24 січня 1915 р., на 62-му році подвижницького життя. Його поховали у Львові на Личаківському цвинтарі. А всередині жовтня 1929 р. у цю ж могилу опустили і прах Анни, яка так само гідно й жертвовно несла свій хрест – хрест задля визволення нашого народу. І в цьому теж заслуга Павлика.

Література

1. В о з н я к М. Кобринська, «вільна любов» і радикали (Участь Франка у спростуванні Павлика) / М.Возняк // Українське літературознавство. – Л., 1970. – Вип. 10.
2. Громадський голос. – 1912. – 22 лист.; ДАЛО. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 5, 6, 7.
3. Громадський голос. – 1916. – 1 берез.
4. Громадський голос. – 1910. – 1 черв.
5. Діло. – 1914. – 5 верес.
6. Діло. – 1914. – 6 серп.
7. Д р а г о м а н о в М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М.Драгоманов. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2.
8. Жалібна академія в честь пам'яті М.Павлика // Діло [Відень]. – 1915. – 20 лют. Див. також: Л о з и н с ь к и й М. Михайло Павлик: Його життя і діяльність / М.Лозинський. – Відень, 1917.
9. З історії чехословацько-українських зв'язків. – Братислава, 1959.
10. К о б р и н с ь к а Н. Вибрані твори / Н.Кобринська. – К.: Дніпро, 1980.
11. К р а в ч у к П. Матвій Попович – його місце в історії українських канадців / П.Кравчук. – Торонто, 1986.
12. К р а в ч у к П. Українці в Канаді / П.Кравчук. – К., 1981.
13. Львовское военное слово. – 1915. – 4 жовт.
14. Михайло Павлик // Діло. – 1915. – 13 лют.
15. На привітання // Громадський голос. – 1913. – 22 трав.
16. Народ. – 1890. – 15 лют.
17. Останні хвили Михайла Павлика // Громадський голос. – 1916. – 1 берез.
18. П а в л и к А. Дещо з життя останніх п'ятьох років покійного брата М.Павлика / А.Павлик // ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 267.
19. П а в л и к М. Мій процес за «Ребенцуківу Тетяну» / М.Павлик // Павлик М. Оповідання. – Чернівці, 1909.
20. П а в л и к М. Соціалізм і теперішні держави / М.Павлик // Новий громадський голос. – 1904. – 18 верес.
21. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 2 [1876 р.].
22. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 4 [1882 р.].
23. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 5 [1887, 1889 рр.].
24. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 6 [1891 р.].
25. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 8 [1894 р.].
26. Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування: у 2 ч. / упоряд. М.Головащенко. – К., 1979. – Ч. 2.
27. Ф р а н к о І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки / І.Франко // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. 29. – Кн. 3.
28. Хроніка НТШ. – 1918. – Ч. 60–62.
29. Ш к р а б ' ю к П. Четвертий арешт / П.Шкраб'юк // Наука і суспільство. – 1981. – № 8. Див. також: Переписка. – Т. 8 [1895 р.]. – 23 лют.
30. Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874–1904). – Л., 1905.